

4. Коляструк О.А. Українська творча інтелігенція та проблема свободи преси в роки українізації / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип.8. – С. 150–156.

5. Миронова Н. А. Образ «старой» творческой интеллигенции в советской прессе первого послеоктябрьского десятилетия (1917 – 1927 гг.) / Н.А. Миронова // Интеллигенция и мир. – 2008. – № 1. – С. 67–77 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ivanovo.ac.ru/files/zhurnaly/intelligen_2008_1.pdf

6. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Т.1 / С.Білокінь. – К.: ІУ НАН України, 1999. – 448 с.

7. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Т.2 / С. Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2013. – 1066 с.

8. Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии / И.Лосев // Императивы человечности. – К.: Либідь, 1987.

9. Кобозева А. В. Культурно-антропологический анализ повседневной жизни Москвы: социальные эксперименты первого послереволюционного десятилетия: автореф. дис. канд. филос. Наук / А.В. Кобозева. – М., 2006. – 27 с.

10. Игнатова Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века / Е. Игнатова. – СПб: Амфора, 2005. – 815 с.

11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. XXIII. – Спр. 48.

12. Фриш С. Э. Сквозь призму времени / С. Э. Фриш. – М.: Политиздат, 1992. – 432 с.

13. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / А.Н. Олейник – М.: ИНФРА-М, 2001. – XIV, 418 с.

УДК94(477)''179''

Ір.І. Кривошея

ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО НА ОСТАННЬОМУ ЕТАПІ ІСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ СТ.)

Анотація: Досліджуються проблеми функціонування військового товариства як частини неурядової старшини Української козацької держави на етапі ліквідації козацького полково-сотенного устрою. На основі джерел визначається чисельність представників чину, їх економічна спроможність виконувати службові обов'язки, кар'єрний аванс з метою отримання спадкового російського дворянства.

Ключові слова: військовий товариш, бунчуковий товариш, значковий товариш, неурядова старшина, колезький асесор, полк, Українська козацька держава.

Протягом ХVІІІ ст. в неурядовій старшині козацької держави на основі значного товариства військового поступово сформувалося кілька сталих чинів. Чин «військовий товариш» з'явився останнім близько 1740 р., і з цього часу військово товариство зайняло своє місце між бунчуковим і значковим. Так було завершено еволюцію ієрархії неурядової старшини Гетьманщини, яка тривала близько століття.

Деякі проблеми функціонування військового товариства на етапі інкорпорації до Російської імперії розглядалися відомими істориками Л. Окіншевичем, З. Когутом та В. Панашенко [7; 4; 5; 10; 11]. Вони публікували окремі списки товариства, певним чином цікавилися кар'єрою товаришів, відслідковували юридичні рішення щодо статусу військового товариства після ліквідації Гетьманщини.

Мета даного дослідження з'ясувати зміни, що відбулися з військовим товариством на етапі ліквідації інституту гетьманства та автономного козацького полкового-сотенного устрою. Необхідно дослідити кар'єрне зростання військових товаришів на військовій та цивільній службі, процеси здобуття ними чину, що забезпечував спадкове дворянство.

Чин «військовий товариш» став додатковим у неурядовій старшині. Він забезпечував своєму носієві адміністративне й судове підпорядкування Генеральній військовій канцелярії (*далі* – ГВК) та Генеральному військовому суду (*далі* – ГВС), виведення з-під влади й юрисдикції полковника, несення службівласним коштом, що включала військові та цивільні функції, а також права й привілеї козацького стану. Виведення військового товариства з-під юрисдикції полковників наблизило його за статусом до чину бунчукового товариша, чим забезпечило швидке зростання чисельності протягом перших десятиліть (з 50–65 осіб в перші роки після початку надань до 238 у 1763 р.) [2; 14]. Водночас різке зростання кількості військового товариства спричинив ще один фактор. Структура старшини ніколи не була однорідною, а до середини XVIII ст. ще більше ускладнилася. Політичні та економічні процеси привели до влади нові родини й групи старшини. Для багатьох із них чин значкового товариша був недостатньо значимим, а отримати чин бунчукового не вдавалося. Хоча законодавчого обмеження кількості бунчукового товариства Гетьманщини не існувало, роль регулятора його чисельності продовжувала виконувати традиція. За 200 осіб число бунчукових сягнуло лише двічі, у 1732 р. і ближче до 1751 р., залишаючись доволі сталим в межах 130–150 осіб [13; 1]. Чималою мірою цьому посприяло запровадження чину військового товариша. Його отримувала та частина старшини, яка раніше претендувала на чин бунчукового. Тобто, чин військового товариша став своєрідним клапаном, що стримав розростання вищої категорії неурядової старшини й одночасно був службовим стимулом для значкового товариства. Отже, в результаті тривалої еволюції в 40-х роках XVIII ст. склалася триступенева ієрархія неурядової старшини, в якій середню сходинку між бунчуковим і значковим товариством зайняло товариство військове.

Із середини 60-х років XVIII ст. з ліквідацією гетьманства настав новий етап у розвитку неурядової старшини. Військові товариші, як й інші ранги неурядової старшини, поступово перетворювалися на чиновників і все більше віддалялися від значного товариства XVII ст., що було частиною традиційної станової групи Гетьманщини. Звісно, вони продовжували служити власним коштом, що доводить існування тривалого перехідного періоду до чиновного характеру служби старшини. Та з'явилися можливості, суміщаючи службу, займати оплачувані посади. Аналогічно іншим чинам неурядової старшини поєднання звання військового товариша із займанням певного старшинського уряду також стало з цього часу звичною практикою. Із запровадженням нових судів з 1763 р. військові товариші почали займати посади підсудків земських, коморників і навіть возних [22]. Тобто військові товариші поруч із значковими не цуралися посади возного. Визначалося це тим, що обов'язки возних збігалися з дорученнями військових товаришів у судовій сфері. На цю обставину свого часу звертав увагу А. Пашук [12, с. 110]. Також військові товариші обіймали посади земського комісара, земського писаря, колезького протоколіста, касира комісарства певного повіту, писаря комісарства повіту [20; 25, арк. 21].

Після губернской реформи 1775 р. все частіше звання військового товариша суміщалося з такими посадами, як засідатель верхнього земського суду, губернский секретар, засідатель губернского магістрату, капітан-справник нижнього земського суду, стряпчий губернского магістрату, суддя повітовий, дворянський засідатель повітового суду, секретар повітового суду, присутній у словесному суді, міський голова, староста сирітського суду, засідатель нижньої міської розправи [26; 28; 30; 33; 34; 42] та іншими. Ці посади згідно закону могли займати лише дворяни. Отже, де-факто російська влада визнавала військових товаришів дворянами.

Обмеження чисельності військового товариства не існувало. З 1764 р., початком правління Другої Малоросійської колегії (*далі* – МК), кількість військового товариства в полках неухильно зростала. Збереглися послужні списки військового товариства Гадяцького

полку за 1767 р. В полку налічувалося вже 34 військових товаришів. З них отримали чин за універсалом ГВК – 2, за універсалом гетьмана Розумовського – 21, за патентом МК – 11. Тобто за три роки функціонування МК здійснила 11 нових надань. Дуже показово, що майже половина військових товаришів (16 з 34) пов'язані з виробництвом селітри [25]. Деякі з них поєднували ці службові обов'язки з додатковими посадами. У 1765 р. військовий товариш, селітряний заводчик О. Тимченко був призначений поштмейстером.

Особливо активно патенти на звання військового товариша надавалися різним категоріям некозацького населення Гетьманщини. З кінця 50-х, а особливо 60-х років XVIII ст., все частіше це звання отримувала багата міщанська верхівка. Колишні вйти та бурмістри або їхні діти входять до числа неурядової старшини, одночасно звільняючись у зв'язку з новим статусом від сплати чисельних податків. Вйти великих міст, здобувши чин військового товариша, продовжували виконувати свої прямі обов'язки. А військові товариші заходилися займати посади вйтів і бурмістрів, що приносили неурядовій старшині відчутні прибутки. У 1758 р. бурмістр Полтавського магістрату А. Терентенко просив як винагороду при відставці чин військового товариша. Того року він отримав від гетьмана лише чин значкового товариша [15]. Та вже в 1763 р., коли військовим товаришем призначався бурмістр Полтавського магістрату Данило Андрійович Терентенко, вказано, що він син військового товариша [17]. Отже, А. Терентенко все ж отримав бажаний чин. Відомо, що інші його сини були на військовій службі: Іван – сотник келебердинський, Павло – поручик інженерного корпусу. У 1762 р. військовий канцелярист П. Гаршин отримав чин військового товариша й був призначений вйтом Полтавського магістрату [18]. У 1763–1764 р. на посаді вйта м. Стародуб перебував військовий товариш П. Зразинський [14, арк. 3], а в 1766 р. при вйті м. Ніжина бунчуковому товаришу П. Тернавіоту посаду віце вйта займав військовий товариш Іван Гордієв [6, с. 21]. У 1766–1779–? служив вйтом магістрату Остерського військового товариша М. Хенценський, вйтом Козелецького магістрату у 1764–1779–? рр. був військовий товариш Т. Ананченко [20]. Особливо масово міські урядники отримували чин військового товариша, а військові товариші обиралися на посади вйтів, бурмістрів і ратманів у магістрати з кінця 70-х років XVIII ст. Військовий товариш С. Таміловський був бурмістром і депутатом магістрату Новгородського [8, с. 1]. М. Чернявський, в. т. з 1774 р., обраний ратманом городовим золотоніським у 1782 р. [27, арк. 4]. Г. Корицький, в. т. з 1779 р., обраний хорольським бургомістром у 1782 р.; А. Діброва, військовий товариш з 1781 р., у 1782 р. обраний ратманом Хорольського магістрату [35]. Разом із ними служив ще один військовий товариш бурмістр, обраний в 1782 р. з возних, а звання в. т. отримав у 1783 р. У 1782 р. служив бурмістром лубенським військовий товариш П. Засенко, а ратманом військовий товариш І. Бруяка [29]. Військові товариші Андрузькі Климент і Федір у 1782 р. обрані бурмістрами Говтвянського магістрату, а військові товариші Й. Генбач та І. Рикенко – ратманами цього магістрату [30]. М. Косач, вйт Мелинського магістрату з 1775 р., у 1780 р. отримав у винагороду чин військового товариша [42, арк. 24].

При такому активному наданні чину військового товариша різним категоріям козацького (насамперед, значковим товаришам, полковим та військовим канцеляристам, частина яких були синами бунчукових товаришів [16], сотенній старшині та ін.) та некозацького населення (міщанам, придворним співакам) чисельність цього рангу зростає. На жаль, не маємо повних даних про чисельність військового товариства в полках після 1763 р. Щодо останніх років відомі розрізнені цифри з окремих полків. У 1778 р. в Переяславі було 34 дійсних військових товариша [19, арк. 2–3]. У 1779 р. у Київському полку налічувалося 34 дійсних та 13 абшитованих військових товаришів, а в Прилуцькому – 20 абшитованих товаришів [20; 21; 3]. У 1782 р. у полку Лубенському було 86 дійсних і 16 абшитованих військових товаришів [31; 32]; у Переяславському 21 товариш з абшитованими (дворяни й шляхта, тобто не повний список), у Прилуцькому 24 військових товаришів [26; 41]. Найбільше даних відомо за 1783 р., коли укладалися окремі списки товариства, яке бажало чи не бажало продовжувати військову службу. Необхідно зауважити, що вони також неповні, адже, крім тих, хто бажав продовжити військову чи перейти на цивільну службу, були й такі

військові товариші, які взагалі вийшли у відставку. В 1783 р. в Ніжинському полку було 70 військових, а в Лубенському 35 товаришів [7, с. 96]. У Стародубському вписано всього лише 9 військових, що переходили на цивільну службу й 6 – на військову; в Прилуцькому 12 товаришів хотіли продовжити службу, а 14 служити далі не бажали; в Гадячі 9 товаришів бажали продовжити військову службу, в Переяславі таких було 17 осіб; щодо Миргородського полку було укладено 3 списки, в яких загалом вписано 56 військових товаришів на 1783 р. [23; 24]. Всього лише через рік, у 1784 р., в колишньому Миргородському полку числилося 72 військових товаришів [37, арк. 33]. А в 1787 р. в описах Київського намісництва себе означували військовими товаришами 36 старшин колишнього Переяславського полку [9, с. 237–278]. Отже, є дані для порівняння між 1763 і 1782–1783 рр. щодо половини полків (Прилуцький, Миргородський, Київський, Лубенський, Ніжинський). Сукупно в 1763 р. в цих полках було 150 військових товаришів разом з абшитованими, а в кінці існування козацької держави – 317, тобто кількість зросла більше, ніж удвічі. Звісно, картина в полках дещо відрізнялася. В Київському й Ніжинському зростання чисельності було трохи меншим (відповідно з 35 до 47; з 40 до 70), а от у Миргородському число військових товаришів зросло з 17 до 72, а в Лубенському з 45 до 102. Особливо вражає число товариства в невеликому Миргородському полку, що доволі складно пояснити. Основним чинником такого зростання була значно вища ймовірність отримання російського дворянства з чином військового товариша, ніж із чином значкового чи урядом на рівні сотенної старшини. Відомо з джерел, що чином військового товариша за службу (часто в абшит) винагороджувалися, насамперед, значкові товариші, сотенні отамани й писарі, полкові та колезькі канцеляристи [42].

Службовий аванс військового товариша під кінець існування козацької держави мав кілька варіантів. Найчастіше військові товариші отримували чин бунчукового товариша [42], що відкривав їм у близькому майбутньому шлях до чину колезького асесора та спадкового російського дворянства. Бували випадки, коли військовий товариш одразу отримував чин колезького асесора [34, арк. 11]. Існував інший спосіб через отримання певного полкового уряду (хорунжого, осавула, писаря, судді) і вже через кілька років чина колезького асесора. Ще одним варіантом для військового товариша була вислуга на різних посадах у чинах колезького реєстратора, губернського секретаря або титулярного радника, що забезпечували особисте дворянство, і вже потім наставала черга чину колезького асесора [34]. Всі шляхи об'єднуються приблизно однаковими, доволі стислими термінами служби військового товариша на посадах чи в чинах перед отриманням спадкового дворянства з чином колезького асесора: з 1780 р. до 1783 р., максимум 1785 р.

Після 1782 р. військові товариші разом з іншими чинами неурядової старшини мали обрати дійсну військову чи статську службу в російських чинах відповідного рангу з оплатою або життя відставних чиновників у дворянському статусі. Частина військових товаришів стали жертвами бюрократичних колізій протягом десятиліть визнання права дворянства за козацькою старшиною. Про це свідчать численні зведені по повітах справи, в яких колишня старшина, в тому числі й військові товариші, записані до подушного окладу, шукали звільнення [38–40]. У 1785 р. військовий товариш В. І. Оріховський доводив, що він із синами юридично визнаний дворянином, має право на підданих і не може бути записаним у подушний оклад [39, арк. 8]. Для більшості колишніх військових товаришів Гетьманщини та їх нащадків справа закінчилася визнанням їх права на російське дворянство за законом 1835 р.

Кривошея І. І. Войсковое товарищество на последнем этапе существования Украинского казацкого государства (вторая половина XVIII в.)

Аннотация: Исследуются проблемы функционирования войскового товарищества как части неурядовой старшины Украинского казацкого государства в момент ликвидации казацкого полково-сотенного устройства. На основании источников определяется

численность представителей чина, его экономические возможности исполнять служебные обязанности, карьерный аванс с целью получения наследственного российского дворянства.

Ключевые слова: войскового товарищ, бунчуковый товарищ, значковый товарищ, неурядовая старшина, коллежский асессор, полк, Украинское казацкое государство.

Kryvosheia I. I. The military society at the last stage of existence of the Ukrainian Cossack state (the second half of the 18th century).

Abstract: The problems of operation of military society as a part of neuryadova starshyna of the Ukrainian Cossack state at the stage of disestablishment of Cossack regimental-centesimal order have been studied. Based on the sources the numbers of rank representatives, their economic ability to perform duties, career advance to obtain hereditary Russian nobility have been defined.

Key words: military comrade, bunchukove comrade, znachkove comrade, neuryadova starshyna, collegiate assessor, regiment, Ukrainian Cossack state.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 57326. – 149 арк.
2. ІР НБУВ – Ф. І. – Спр. 57335.
3. ІР НБУВ – Ф. І. – Спр. 59066. – 18 арк.
4. Козут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини: (1650–1830) / Зенон Козут // Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 27–45.
5. Козут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Козут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
6. Ніжинська старовина : зб. регіональної історії та пам'яткознавства/ Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. – К., 2008. – Вип. 7 (10): Пам'яткознавство Північного регіону України, № 2 : Опис міста Ніжина 1766 року : (публікація архівної пам'ятки). – 212 с.
7. Окінішевич, Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окінішевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен : Заграда, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.
8. Опис Новгород-Сіверського намісництва : (1779–1781) / ВУАН, Археографічна комісія ; передм. П. Федоренка. – К. : ВУАН, 1931. – 592 с.
9. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1989. – 389 с.
10. Панащенко В. Військові товариші / В. Панащенко // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 166–174.
11. Панащенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панащенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С. 291–347.
12. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.: (1648–1782) / А. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.
13. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 248.–Дело 8250. – 881 л.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф.80 – Оп.1. – Спр. 25. – 26 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 15390. – 15 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 16959. – 84 арк.
17. ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 17762. – 6 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 109. – 5 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2079. – 4 арк.
20. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2683. – 11 арк.

21. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.1. – Спр. 2684. – 10 арк.
22. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.2. – Спр. 177 – 14 арк.
23. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.2. – Спр. 540. – 3 арк.
24. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.2. – Спр. 541. – 44 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.3. – Спр. 2502. – 98 арк.
26. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 86. – 14 арк.
27. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 104. – 18 арк.
28. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 110. – 5 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 119. – 14 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 120. – 13 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 197. – 14 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 203. – 22 арк.
33. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 209. – 8 арк.
34. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 218. – 75 арк.
35. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 311. – 8 арк.
36. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп. 1. – Спр. 314. – 4 арк.
37. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.1. – Спр. 487. – 96 арк.
38. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.2. – Спр. 188. – 16 арк.
39. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.2. – Спр. 189. – 33 арк.
40. ЦДІАК України. – Ф.193. – Оп.2. – Спр. 190. – 49 арк.
41. ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 8. – 26 арк.
42. ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 683. – 153 арк.

УДК (371.134:37.014.521)(477)“191”

Т. В. Кузнець

ДРУГОКЛАСНІ ТА ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬСЬКІ ШКОЛИ ДУХОВНОГО ВІДОМСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті представлено матеріал про чисельність та особливості вищих шкіл духовного відомства, які готували учителів для широкої мережі нижчих шкіл усіх розрядів. Зазначається, що у зв'язку із зростанням попиту на освіту, у перші десятиліття ХХ ст. кількість шкіл, які готували учителів для нижчої ланки народного шкільництва, невпинно зростала. В Київській єпархії другокласних шкіл діяло одинадцять, а усього на території Російської імперії налічувалось більше чотирьохсот. У зазначений період функціонувала двадцять одна церковно-учительська школа, в т. ч. і Київська церковно-учительська школа, яка давала спеціальну учительську освіту і поповнювала учительський корпус Київської єпархії.

Ключові слова: Православне духовне відомство, Св. Синод, церковнопарафіяльні школи, другокласні школи, церковно-учительські школи, школи грамоти, початкові школи.

В умовах реформування освітянської сфери актуалізується вивчення історичного досвіду функціонування різних типів навчальних закладів, у т. ч. і системи церковної освіти. Саме Православна церква у ХІХ та перших десятиліттях ХХ ст. мала найширшу мережу народних шкіл, а відтак була сформована система підготовки учительських кадрів. З'ясування статистики церковного шкільництва, виявлення динаміки та тенденцій розвитку системи освіти, вивчення досвіду організації навчального процесу та влаштування побуту учнів викликає не тільки чисто пізнавальний інтерес, а й дає можливість пошуку раціональних зерен, формування ідей та поглядів на оптимізацію освітянської сфери.

Проблеми функціонування різних типів шкіл у ХІХ – на початку ХХ ст. уже вивчаються сучасними дослідниками. Найближчим до зазначеної нами теми є потужне монографічне дослідження В.С. Перерви [1], який на основі широкої джерельної бази показав історичний